

PROGRAMY ODNOWY WSI INSTRUMENTEM ZACHOWANIA I KSZTAŁTOWANIA SPECYFIKI PRZESTRZENI REGIONALNEJ

Ryszard Wilczyński

Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, ul. Piastowska 14, 45-082 Opole

RURAL RENEWAL PROGRAMS AS INSTRUMENT OF PRESERVATION AND FORMING OF REGIONAL SPATIAL SPECIFIC

Streszczenie:

Dziesięciolecie dominacji paradygmatu modernizacji zmierzały do osłabienia lub pozbawienia społeczności wiejskich podmiotowości i odebrania im możliwości samostanowienia. Narzucanie wzorców i rozwiązań z zewnątrz (w tym w zakresie urządzania przestrzeni wiejskiej i architektury) wytworzyło problemy i bariery rozwojowe. Dopiero skala kumulacji negatywnych zjawisk, w momencie, gdy zagroziła rozwojowi całych społeczeństw, spowodowała otrzeźwienie i zwrot, który zaowocował zaistnieniem nurtu odnowy i przyjęciem paradygmatu rewitalizacji. Zrozumiano, iż rozwój wsi nie może polegać na jej umiastowieniu. Regionalne programy odnowy wsi, na przykład w Austrii, swe źródło mają właśnie w oddolnych działaniach na rzecz zachowania odziedziczonego charakteru wsi i przeciwstawieniu się zanikowi lokalnej i regionalnej specyfiki krajobrazu kulturowego. Europejskie Stowarzyszenie Rozwoju Obszarów Wiejskich i Odnowy Wsi ARGE, skupiające 20 europejskich państw i regionów, w przyjętym w roku 1996 dokumencie programowym „Przewodnia wizja rozwoju obszarów wiejskich i odnowy wsi w Europie” (*Leitbild für Landentwicklung und Dorferneuerung in Europa*) proponuje sześć kierunków działania na rzecz zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich poprzez rozwój wsi i odnowę wsi, a w tym aż dwa dotyczą interesujących nas zagadnień.

1. ROZWÓJ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO Z UWZGLĘDNIENIEM ZALEŻNOŚCI EKOLOGICZNYCH

Krajobraz kulturowy pojmowany jest jako składowy element zachowania lub ponownego ustanowienia równowagi ekologicznej na terenach wiejskich, celem pełnienia przez nie roli bufora dla obszarów miejskich. Aby pielęgnowanie krajobrazu nie stało się jedynie „nieprzewidywalnym nakładem kosztów” na rzecz „gwarantowania swoistego ciekawego obrazu, znaczenia kulturowego i wzbogacenia różnorodności form”, postuluje się traktować je jako „czynnik produkcji wnoszący własny wkład w całościowy rozwój regionalny”. Zachowanie krajobrazu kulturowego winno iść w parze z jego wykorzystaniem jako „produktu tworzonego na styku gospodarki i agrokultury”.

2. SYMBIOZA STAREJ I NOWEJ SUBSTANCJI BUDOWLANEJ

Dokument zawiera diagnozę: „społeczność wiejska utraciła część swojej kultury poprzez prze-

jęcie licznych wzorców miejskich (...). Stare budynki mieszkalne nie odpowiadają wyobrażeniom dzisiejszych rodzin, nowemu stylowi życia oraz wymaganiom nowoczesnej gospodarki (...). W rezultacie na peryferiach miejscowości powstają nowe zabudowania, przy czym równolegle obserwuje się proces zamierania centrum lub zabudowy coraz rzadszych nisz ekologicznych w obrębie miejscowości”.

Postulowany stan symbiozy należy używać, „uwzględniając charakterystykę architektoniczną danego regionu”. Potrzebne są „nowe koncepcje architektoniczne zachowujące i tworzące harmonijne współistnienie w ramach ogólnego obrazu miejscowości, wykorzystania alternatywnych źródeł energii, przemysłowych konstrukcji, ograniczenia terenów pod zabudowę i nowoczesnych elementów stylizujących. Główna rola w tym zakresie przypada zagadnieniom planowania przestrzennego i rozwoju osiedli”.

Tak szerokie ujęcie zagadnień zachowania i kształtowania specyfiki przestrzeni wiejskiej, nie tylko jako istotnej wartości, lecz

w szerokim kontekście znaczenia ekologicznego i ekonomicznego, nie dziwi, gdyż odnowa wsi zanim odkryła kluczowe znaczenie niematerialnych czynników rozwoju (duchowa odnowa wsi), najpierw rozwinęła się jako działanie powiązane z komasacją gruntów, a następnie jako szerokie spektrum działań na rzecz zachowania tradycyjnej substancji budowlanej (odnowa fasad).

Obecnie kraje, będące ojczyzną odnowy wsi (Niemcy, Austria), które osiągnęły wysoki poziom rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego obszarów wiejskich, koncentrują się na jakości, innowacyjności i uspołecznieniu projektów, regionalnym zintegrowaniu procesu odnowy wsi oraz powiązaniu projektów w ramach mikroregionalnych (podejście Leader) lub regionalnych koncepcji. W pełni wykorzystują planowanie oraz rozwinięte merytorycznie i instytucjonalnie doradztwo fachowe. Koncentrują wsparcie na wybranych dziedzinach (np. wzmocnienie lokalnej gospodarki poprzez odnawialne energie, utrzymanie lub utworzenie nowych miejsc pracy, zmiana funkcji obiektów dla zachowania typowej zabudowy), obszarach lub typach miejscowości. Proces odnowy wsi wzmacniany jest przez podejście Leader lub strategię gminne, odwotujące się do Agendy 21. Dominuje krajobraz wsi całościowo odnowionej, zarówno przestrzeni publicznej, jak też posesji prywatnych. Szczegółowe, wykonywane w skali 1:500 lub 1:1000 plany odnowy miejscowości zapewniają harmonijne rozplanowanie poszczególnych funkcji oraz spójność architektury, zieleni i urzędzenia posesji. Dąży się do demokratyzacji przestrzeni, czynienia jej dostępną i otwartą poprzez likwidację ogrodzeń i wprowadzanie we wnętrza krajobrazowe licznych osi widokowych. Stosunki własnościowe są niemal niedostrzegalne. Natomiast mają się rzucać w oczy wyeksponowane lub świadomie wprowadzone w krajobraz wiejski elementy charakterystyczne: budulec, wątki murów, bryły i detale architektoniczne, ogrodzenia i bramy, lokalne gatunki roślin oraz drzew owocowych, studnie, poidła, urzędzenia związane z wykonywaniem tradycyjnych zawodów (np. prasy winne), systemy oznaczeń itd. Niezwykłą troskę przywiązuje się do zachowania struktury zabudowy i wyłączonych z produkcji obiektów gospodarczych. Dzieje się to poprzez nadanie im nowych funkcji, głównie w ramach inwestycji prywatnych. W Nadrenii - Palatynacie ochroniono w ten sposób struktury zagród gospodarstw rolnych, dokonując adaptacji budynków inwentarskich i stodół głównie na mieszkania, a także na pracownie lub obiekty usługowe. W wyniku takiej transformacji powstał nowy rodzaj budynku mieszkalnego - nie znany tradycji budowlanej, a jednocześnie wpisujący się tę tradycję.

Wysoki standard materialnych warunków życia pozwala skoncentrować wysiłek na społecznych aspektach odnowy - utrzymania atrakcyjności i żywotności wsi poprzez autentyczne, włączające ogół mieszkańców, życie wspólnotowe (duchowa odnowa wsi). To z kolei przekłada się na działania kształtujące wiejską przestrzeń. Dąży się do utworzenia centrów wsi jako miejsc budujących tożsamość społeczności lokalnych i oddziałujących na całą wiejską przestrzeń. Stąd dbałość o niepowtarzalny charakter takiego miejsca i koncentrację funkcji istotnych dla mieszkańców. Jedną z nich jest funkcja integracyjnych plenerowych spotkań mieszkańców. Często jest powiązanie centrów lub placów spotkań z budynkami publicznymi o funkcjach kluczowych dla lokalnych społeczności, a mianowicie domów spotkań i urzędów gminy, które zwykle są obiektami wielofunkcyjnym. Typowym elementem takich miejsc są obeliski i pomniki podkreślające i upamiętniające fakty budujące więzi lokalnej wspólnoty, drzewa zawodów i elementy małej architektury, określające motyw przewodni dla całej przestrzeni wiejskiej. Tworzenie centrów wsi lub odrębnie placów spotkań służy do zmiany struktury wsi dla wprowadzenia funkcji publicznych.

Urządzenie przestrzeni wiejskiej jest wierne lokalnemu i regionalnemu dziedzictwu kulturowemu z jednoczesnym dążeniem do wydobycia i zaprezentowania specyfiki lub ukształtowanie tej specyfiki poprzez jeden kluczowy wyeksponowany obiekt lub szereg obiektów będących nośnikiem motywu przewodniego dla wsi (np. wody, wina, róż, jabłoni). Zabieg ten jest typowy dla tzw. wsi tematycznych. Szczególnym wyzwaniem jest wprowadzenie w wiejską przestrzeń zupełnie nowych rozwiązań, czego niezwykłym przykładem jest wieś biosolarna - St. Alban w Nadrenii - Palatynacie.

W Polsce sytuacja jest odmienna, nieco zbliżona do czasu, gdy na przetomie lat 70. i 80. odnowa wsi rodziła się na zachodzie Europy. Własne programy mają tylko trzy województwa i jedynie tam uzyskane efekty pozwalają niektórym miejscowościom na działania właściwe dla zaawansowanej fazy odnowy. Jednak w wymiarze krajowym pojęcie odnowy wsi kojarzone jest z działaniem Sektorowego Programu Operacyjnego.

Ze względu na małe środki finansowe i wielość potrzeb przedsięwzięcia odnowy wsi są niewielkie, polegają na usuwaniu barier i nadrabianiu zapóźnień cywilizacyjnych, szczególnie w zakresie infrastruktury społecznej. Troska o jakość projektów jest mała. Obiektywna potrzeba dostosowania projektów do lokalnej i regionalnej specyfiki ustępuje dążeniu do osiągnięcia efektu rzeczowego przy minimalizowaniu nakładów. Udział planowania przestrzennego w for-

mułowaniu koncepcji rozwojowych i doradztwa fachowego jest nikły i nie uznawany za konieczny. Całościowa odnowa miejscowości jest odległą perspektywą, a zapatrzenie w wykorzystanie środków unijnych hamuje rozwój programów regionalnych, bez których animacja odnowy wsi jako kompleksowego i trwałego procesu rozwojowego nie jest możliwa. Brakuje realnego partnerstwa, podmiotowości sołectw i współdziałania z raczkującymi jeszcze mikroregionami Leader.

Województwo opolskie od 10 lat ma własny program odnowy wsi i na przedstawionym tle jawi się korzystnie. Spośród blisko 400 sołectw uczestniczących w programie w ok. 60 proces odnowy jest na tyle zaawansowany, że pojawiają się rozwiązania charakterystyczne i typowe dla wsi zachodnioeuropejskich. Dotyczy to kształtowania centrów wsi (np. gmina Gogolin tworzy je w ramach gminnego programu), urządzania wiejskich placów spotkań, kształtowania wizerunku wsi. W kilku przypadkach budowa specyfiki wsi opiera się na eksponowaniu lokalnego budulca i stylu budownictwa (np. Rozmierz, Złotogłowice) oraz wiodącego motywu (np. winorośl w Winowie w gm. Prószków). W kilku wsiach skala wykonanych działań jest zbliżona do stanu całościowej odnowy miejscowości (Kamień Śląski w gminie Gogolin, Solec w gminie Biata, Stare Siotkowice w gminie Popielów). W kilku wsiach podejmowane są próby kształtowania przestrzeni wiejskiej w oparciu o koncepcję wsi tematycznych, w czym najbardziej zaawansowany jest Pilszcz w gminie Kietrz (wieś rekreacji i wypoczynku). Szczególnie cenne może być podejście polegające na wykrystalizowaniu się idei rozwojowych (wieś jako idea), które integrują element docelowej funkcji i istniejącego już, ale wymagającego dalszego świadomego kształtowania, charakteru przestrzeni wiejskiej. Przykładem może być Kamień Śląski - wieś kurort (wysoka jakość przestrzeni publicznej i dziedzictwa kulturowego powiązana z obecnością sanktuarium i kompleksu sanatoryjnego) oraz Pietna w gminie Krapkowice - wieś park (przebiegająca otwarta i atrakcyjnie powiązana z otoczeniem, o znacznych walorach krajobrazowych, z wiodącym motywem wody, powiązana z mieszkaniową i rekreacyjną funkcją wsi).

W Europie programy odnowy wsi mają większą skuteczność i wywierają silniejszy wpływ w tych regionach, gdzie ich kształt, kierunki i stosowane instrumenty wsparcia stanowią wyraz samodzielnej polityki wobec obszarów wiejskich, niezależnie od działań finansowanych ze środków UE. Odnosi się to jednak do tych krajów, regionów i landów, gdzie programy odnowy wsi mają szeroki zakres pod względem: liczby aktualnie uczestniczących wsi (gmin), kompleksowości

(planowanie, animacja udziału społeczności lokalnej, projekty miękkie i inwestycyjne), wspierania różnorodnych projektów, szerokie spektrum beneficjentów (przedsięwzięcia publiczne, prywatne i kościelne).

Wysoki poziom nakładów (ukierunkowany strumień dotacji) umożliwia sterowanie procesem odnowy wsi w ten sposób, że szeroki zakres wsparcia wybranych dziedzin i licznych projektów pozwala na prowadzenie całościowej odnowy większości miejscowości. Niższy poziom nakładów wymaga innego - jakościowego podejścia, dla którego bardziej właściwe jest pojęcie „modelowanie procesu odnowy wsi”. Wyśitek skupiony jest na oddziaływaniu na świadomość wiejskiego przywództwa, rekomendowaniu rozwiązań właściwych dla aktualnego stanu zaawansowania odnowy wsi oraz wspieraniu wzorców i innowacji, a następnie promocji wyników dla zainspirowania ogółu społeczności lokalnych. Taki walor ma centralnie prowadzony słowacki program odnowy wsi. Może on być przykładem promocji wzorców oraz wspierania projektów służących zachowaniu i tworzeniu specyfiki i regionalnego stylu architektury oraz urządzania przestrzeni wiejskiej. Osiągnięto to poprzez powiązanie fachowego doradztwa dla poszczególnych projektów z niewielkimi dotacjami na ich realizację, czym zajmuje się agenda Ministerstwa Środowiska Republiki Słowackiej.

Przedstawiona „elastyczność” kształtu programów regionalnych jest ważna dla Polski i innych krajów, gdzie poziom dostępnych środków jest niewielki, a stan rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego przez następne kilkanaście lat nie pozwoli na powszechną i całościową odnowę wsi. Możliwość skupienia się na aspektach jakościowych pozwala uzyskać wyniki porównywalne z krajami zaawansowanej odnowy wsi, gdy rezultatów tych będziemy oczekiwać na polu specjalizacji wsi i tworzenia wsi tematycznych, a następnie regionalnym powiązaniu projektów i sieciowej współpracy.

VI Europejski Kongres Odnowy Wsi, który miał miejsce w województwie opolskim we wsi Kamień Śląski w dniach 23 - 26 maja 2007 r., wiele uwagi poświęcił zagadnieniom planowania przestrzennego jako szansy na wzmacnianie procesów rozwojowych. Alfons Dworski z Uniwersytetu w Hannoverze wskazał na konieczność dokonania zmiany. Ukształtowany model przestrzeni zamkniętej o formie cebuli - sfer otaczających aglomerację, buforujących obszary wiejskie, skutkujący „wzrostem odległości” pomiędzy centrum a peryferiami - trzeba zastąpić modelem przestrzeni otwartej o formie dendrytu, gdzie na końcu biegnących z centrum dróg i infostrad w dowolnym miejscu obszaru mogą nieskrępowanie powstawać i rozwijać się ośrodki wzrostu.

Nie ma wątpliwości, iż planowanie przestrzenne, niegdyś służące funkcji agrarnej, a następnie lokowaniu zabudowy i określaniu parametrów architektury, obecnie jest podstawowym instrumentem rewitalizacji oraz osiągania celów odnowy ustalanych przez samych mieszkańców. Powszechności i randze planów odnowy wsi rozumianych jako kompleksowe i szczegółowe określenie funkcji oraz sposobu zagospodarowania przestrzeni należy zawdzięczać wysoką jakość poszczególnych projektów, jak też odnowę miejscowości przeprowadzaną w sposób całościowy.

Znaczenie planowania przestrzennego na rzecz zintegrowania przestrzeni regionalnej i aplikacji zasad zrównoważonego rozwoju jeszcze wzrosło. Z krajowej perspektywy należy ze smutkiem skonstatować, iż zarówno w odniesieniu do skali lokalnej, jak i regionalnej znajdujemy się ledwie na początku drogi. Między innymi z tych powodów uczestnicy Dnia Polskiego Kongresu przyjęli obszernie stanowisko, które zawiera diagnozę kluczowych problemów rozwojowych obszarów wiejskich w Polsce oraz stosowne rekomendacje sposobów przeciwdziałania. Kwestii planowania i kształtowania przestrzeni wsi poświęcono obszerny fragment, wskazując na utratę lub pomniejszenie korzyści związanych z wykorzystaniem funduszy unijnych z racji braku działań systemowych:

„Zakres wsparcia przewidziany w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 - 2013 oraz Regionalnych Programach Operacyjnych nie pozwala na eliminację niektórych szczególnie istotnych barier i problemów rozwojowych obszarów wiejskich. Wymienić trzeba: fatalny stan zagospodarowania obszarów wiejskich, wszechobecny nietład prze-

strzeny i architektoniczny, degradację krajobrazu, w tym związanego z tradycyjnym rolnictwem. Trwa niekontrolowany „rozwoj” jednostek osadniczych, skutkujący rozpraszaniem i rozciąganiem zabudowy, upowszechnianiem miejskich wzorców budownictwa. Postępuje ‘modernizacja’ i inwestowanie wypierające lub rozbijające historyczną zabudowę i niszczące zasób kulturowy wsi. Problemy te ze szczególnym natężeniem dotyczą stref oddziaływania aglomeracji, gdzie powstają struktury całkowicie obce obszarom wiejskim, stanowiące nowy rodzaj kumulacji barier rozwojowych i utrudniające dostęp do miast.

Zły kierunek zmian w krajobrazie, architektury wiejskiej i zagospodarowaniu przestrzennym wsi utrwalił przeznaczenie środków unijnych na wyposażenie nieprawidłowo rozwijających się struktur w infrastrukturę techniczną, co w istocie oznacza marnotrawstwo tych środków. Dodatkowo rozwiązywanie problemów niekontrolowanego „rozwoju” stref podmiejskich zabierze środki, które winny wesprzeć rzeczywiste obszary wiejskie.

Negatywnym przekształceniom przestrzeni wiejskiej trzeba przeciwdziałać przede wszystkim na drodze instrumentów prawnych. Planowanie przestrzenne winno chronić integralność wiejskich jednostek osadniczych, wymuszać koncentrowanie zabudowy, wspierać tworzenie centrów miejscowości. Na szczeblu samorządu powiatowego lub gminnego powinno istnieć fachowe doradztwo z tego zakresu dla inwestorów prywatnych. Musi istnieć system ochrony dziedzictwa kulturowego wsi, zachowania krajobrazu wiejskiego, lokalnego i regionalnego stylu form architektonicznych”.